

‘Het verleden dat niet voorbij wil gaan.’ De omgang met het nazi-verleden in de Bondsrepubliek (1945-1999)

Frits Boterman

De herinneringen aan de nationaal-socialistische terreur is onmiskenbaar een vast onderdeel van de Duitse politieke cultuur geworden. Wellicht de zwaarste taak die de Bondsrepubliek na haar oprichting in mei 1949 te vervullen had, was de verwerking van en de omgang met de misdaden van het nazi-regime. Ook na de Duitse vereniging heeft het thema, gezien het grote aantal debatten, nog steeds niet aan actualiteit ingeboet. De discussie over het Holocaust-monument in Berlijn toont aan dat men zich nog steeds niet van het verleden kan bevrijden. Een schrijver als de Nobelprijswinnaar Günter Grass gebruikt ‘Auschwitz’ nog steeds provocerend als argument tegen de Duitse vereniging van 1990. Ook het Martin Walser-Ignatz Bubis-conflict laat zien dat het verleden nog lang niet tot rust is gekomen.

Hoe is men de afgelopen vijftig jaar met het nazisme en de gruweldaden van het Derde Rijk omgegaan? Kan het nazi-verleden überhaupt verwerkt worden en op welke manier is het geprobeerd? Het gaat hier niet zozeer om de juridische aspecten van de vervolging, maar om de morele en emotionele kant ervan, om de historisch-wetenschappelijke debatten en om de rol die de omgang met het bruine verleden in de politieke cultuur van de Bondsrepubliek heeft gespeeld. Als er één ding duidelijk is geworden dan is het wel dat de term ‘Vergangenheitsbewältigung’ of ‘Aufarbeitung der Vergangenheit’ niet geschikt is: het verleden laat zich niet ‘bewältigen’ of ‘aufarbeiten’, dat wil zeggen onschadelijk maken. De paradox blijft dat het verleden weliswaar definitief voorbij is en nooit meer te veranderen, maar dit pijnlijke verleden ligt opgeslagen in het collectieve geheugen en kan elk moment weer een rol gaan spelen in het openbare debat. Er bestaat geen vaststaand recept om met het verleden om te gaan. Deze omgang is afhankelijk van de tijdsomstandigheden en ook van de generatie en het perspectief van de waarnemer. Er zijn verschillende periodes in de verwerking van en de discussie over het nazi-verleden te onderscheiden. Deze fasering is sterk gerelateerd aan de politieke ontwikkelingen van het naoorlogse Duitsland: de periode van de vier bezettingszones (1945-1949) en de Bondsrepubliek: 1949-1961, 1961-1979, 1979-1989 en de periode na de val van de Muur en de vereniging.

Een bruikbaar criterium om de verschillende opvattingen over het nazi-verleden te beoordelen, is de verhouding tussen slachtofferschap en daderschap. De discussies over het nazi-verleden bewogen zich tot nu toe voortdurend tussen twee uiterste polen: enerzijds het verlangen om het verleden te relativiseren, te verdringen of zelfs een streep eronder te zetten, anderzijds in het openbaar als 'dadersnatie' het boetekleed aan te trekken en ook naar de vroegere vijanden en slachtoffers toe schuld te bekennen. Vertegenwoordigers van de ene uiterste positie zullen het slachtofferschap van anderen (joden, zigeuners, dwangarbeiders, homoseksuelen enzovoorts) zoveel mogelijk proberen te reduceren en verdringen, de andere categorie zal vooral de enorme omvang en verantwoordelijkheid van Duitsers voor de misdaden voluit benadrukken en daaruit lessen voor de toekomst willen trekken, vooral het taboeïseren van nationalisme, militarisme en autoritair gedrag. Een complicerende factor was natuurlijk het probleem van de Duitse slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld de gesneuvelde soldaten aan de verschillende fronten, de slachtoffers van de geallieerde bombardementen van de Duitse steden en de 'Heimatvertriebenen'.

Er ontwikkelde zich in de loop van de geschiedenis van de Bondsrepubliek steeds meer een traditie van een officiële 'Betroffenheitskultur', die gekenmerkt werd door het tonen van schuldbesef en schaamte, en door een bijna obsessieve behoefte aan collectief zelfonderzoek naar de donkerste periode uit de Duitse geschiedenis. Het spagaat dat de Duitsers telkens moesten en moeten volbrengen was dat zij enerzijds verantwoordelijk werden gehouden voor unieke misdaden in de geschiedenis en in het besef leefden de slachtoffers nooit voldoende recht te kunnen doen, anderzijds was daar de wens om als 'normale' natie door het leven te willen gaan, of althans een deel van het Duitse verleden te redden of zelfs enigszins te kunnen rechtvaardigen. In het buitenland bestond een sterk wantrouwen ten opzichte van de Bondsrepubliek vanwege het verleden en als de Bondsrepubliek 'normaal' gedrag vertoonde, dan werd daarop direct felle kritiek geleverd. Aan deze 'double bind'-situatie viel moeilijk te ontsnappen, en leidde dikwijls tot onzekerheid en volgens sommigen zelfs tot een diepgaande identiteitscrisis. Hiermee samenhangend speelt op een ander niveau tegelijkertijd nog een ander probleem. Er bestond in het debat voortdurend een discrepantie tussen deze emotioneel geladen 'Betroffenheit' en de afstandelijke benadering van historici die een koele analyse van de oorzaken van het nationaal-socialisme nastreefden. Er is steeds een duidelijke afstand te constateren tussen geschiedwetenschap en publieke opinie.

Het debat over het nazi-verleden is sterk afhankelijk van het politieke klimaat in de Bondsrepubliek in de verschillende fasen van haar ontwikkeling, en heeft sterk te maken met de gewenste identiteit van de Bondsrepubliek. De hoogoplopende discussies gingen over de vraag welke plaats de Bondsrepubliek na de catastrofe van 1945 in de wereld zou moeten innemen. Het verleden werd kortom altijd automatisch aan het heden gekoppeld en elke generatie beantwoordde deze vraag anders, ieder weer met andere blinde vlekken.

De Bondsrepubliek nam na de oorlog, in tegenstelling tot de DDR en Oostenrijk, de volledige verantwoordelijkheid op zich voor de jodenvervolgingen en de misdaden, die gepleegd waren tijdens het nazi-bewind. Het 'Alleinvertretungsanspruch', zoals dat in de West-Duitse grondwet was vastgelegd, waarborgde continuïteit ten opzichte van eerdere periodes van de Duitse geschiedenis, inclusief het Duitse Rijk. In Oost-Duitsland werd al snel het antifascisme als legitimatie voor de nieuwe 'arbeiders- en boerenstaat' naar voren geschoven en op deze manier ontsloeg de DDR zichzelf van enige verantwoordelijkheid voor de wandaden van de nazi's. De SED koesterde de mythe van het communistische verzet tegen het 'fascisme' en pretendeerde het betere Duitsland te vertegenwoordigen. Op geen enkele wijze leverde de DDR 'Wiedergutmachung' aan de joodse slachtoffers, noch in financieel noch in moreel opzicht. Het Grote Kwaad werd geëxternaliseerd en aan de Bondsrepubliek overgedragen, terwijl een land als Oostenrijk zich meer als slachtoffer van het nazisme presenteerde. West-Duitsland kon zich als natie van daders nauwelijks beroepen op eigen slachtofferschap of verzet tegen Hitler, behalve dat van 20 juli 1944, maar gebruikte het nazi-verleden als morele maatstaf om juist een breuk met dat verleden te forceren, een moreel en politiek tegenbeeld te creëren om een eigen identiteit te ontwikkelen en de democratisering van de Bondsrepubliek in gang te zetten.

Dit verschil in benaderingswijze van het donkere verleden tussen Oost- en West-Duitsland was het resultaat van de situatie, zoals die na de complete nederlaag van nazi-Duitsland in 1945 was ontstaan. Het Derde Rijk was ten onder gegaan en had Duitsland in staatkundig, economisch, militair en moreel opzicht als een ruïne achtergelaten. Duitsland was als staat van de kaart geveegd; het nazi-regime had op 8 mei onvoorwaardelijk gecapituleerd. De geallieerden waren heer en meester in wat eens het duizendjarige rijk van Hitler was geweest. In velerlei opzichten was er sprake van een 'Stunde Null'. Deze diepe breuk in het jaar 1945 is van wezenlijk belang om de omgang met het nazi-verleden te begrijpen en zonder deze caesuur was de opbouw van een

democratische samenleving van de Bondsrepubliek waarschijnlijk niet gelukt.

In de eerste plaats werd Duitsland in vier zones opgedeeld, waarvan de drie westerse delen zich in 1949 tot de Bondsrepubliek aaneensloten. Tot het ontstaan van de beide Duitslanden in 1949 was elke zone op zijn eigen wijze bezig met denazificatie, dat wil zeggen het zuiveren van de nazi-smetten. In de Amerikaanse zone werden de Duitsers aanvankelijk collectief verantwoordelijk gesteld voor de wandaden van het nazisme, wat tevens een rechtvaardiging inhield voor de bezetting. Duitsers werden door de westerse geallieerden, de Amerikanen voorop, letterlijk en figuurlijk met hun neus op de feiten gedrukt. De bevolking werd verplicht de verschrikkelijke gevolgen van de terreur in de kampen met eigen ogen te aanschouwen. Zo werden bijvoorbeeld bewoners van de stad Weimar gedwongen de stoffelijke resten van gevangenen uit het concentratiekamp Buchenwald door de stad naar de plaatselijke begraafplaats te brengen. De Amerikanen zetten een 're-education'-programma op, waarmee de Duitse bevolking door middel van lesprogramma's, voorlichting en discussies volgens nieuwe sociaal-psychologische inzichten werden opgevoed tot een democratische houding. Doel was de nazistische gezindheid en het antisemitisme met wortel en tak uit te roeien. Op massale wijze werden zuiveringen doorgevoerd: nazi's en hun sympathisanten werden uit overheidsfuncties en het bedrijfsleven verwijderd. Drie miljoen mensen werden gedwongen een vragenlijst in te vullen op grond waarvan verschillende categorieën schuldigen werden vastgesteld en er een gerechtelijke uitspraak volgde.

Het was de filosoof Karl Jaspers die in een essay, *Die Schuldfrage* (1946), de schuldvraag aan de orde stelde.¹ Hij bestreed de collectieve schuldthese en onderscheidde strafrechtelijke en politieke schuld (wetsovertreding en deel uitmaken van een misdadig politiek systeem) en morele en metafysische schuld. De laatste twee categorieën hebben te maken met individuele schuld en verantwoordelijkheid en leidden vaak tot uitvluchten; voor zijn eigen daden was men immers persoonlijk verantwoordelijk. Jaspers riep op de nederlaag te erkennen en de onvoorwaardelijke capitulatie te aanvaarden, want pas dan zou volgens hem de verwerking van het verleden mogelijk zijn.

Al vrij snel werden om verschillende redenen de massale zuivering en het collectieve opvoedingssysteem stopgezet. In de eerste plaats bleek het

1 Karl Jaspers, *Die Schuldfrage. Zur politischen Haftung Deutschlands* (München 1946).

administratief niet mogelijk iedereen te verwerken en, terwijl de kleine vissen wel werden gepakt, wisten de grote vissen tussen de mazen van het net te ontsnappen. Al snel waren ook ex-nazi's nodig om mee te werken aan het bestuur van de verschillende zones. Bovendien was er groot verzet van de Duitse bevolking tegen de collectieve schuldthese, die volgens haar was ingegeven door vergeldingsdrang en wraak van de geallieerden. Het 're-education'-programma had in sommige gevallen zelfs een averechts effect, dat zich uitte in oploeiend antisemitisme en ook anti-amerikanisme. De rechtspraak van de overwinnaars, zoals tijdens de Neurenberger processen, werd als 'Siegerjustiz' bekritiseerd. Wie de oorlog gewonnen heeft, had nog niet het juridische gelijk aan zijn kant, zo was de redenering. Bovendien werden Duitse rechtbanken ingeschakeld die het gedrag van Duitsers moesten beoordelen. Vanaf 1950 liepen de rechtszaken in aantal terug en was er sprake van een gebrekkig vervolgingsbeleid ten opzichte van de daders. Het gevaar dreigde dat de jodenvervolging in de vergetelheid zou verdwijnen, omdat de materiële opbouw van de Bondsrepubliek de voorrang kreeg.

De jaren vijftig werden gekenmerkt door 'Restauration' en 'Neubeginn'. Enerzijds bestond er een paternalistische, apolitieke cultuur onder leiding van de patriarch Adenauer, anderzijds waren er tekenen van vernieuwing en een begin van democratisering. Op drie manieren zette de jonge Bondsrepubliek zich af tegen dit verleden. In de eerste plaats gebeurde dit door een anti-totalitaire consensus te ontwikkelen, die natuurlijk gestimuleerd werd door de Koude Oorlog (de Arbeidersopstand in de DDR van 17 juni 1953 was een manier om de onzekere identiteit van de Bondsrepubliek anti-communistisch in te kleuren) en door een officieel anti-antisemitische consensus te kweken, soms zelfs een officieel filosemitisme.²

In de derde plaats trachtte men de fouten van de Weimar-republiek in de nieuwe grondwet van de Bondsrepubliek te voorkomen. Het politieke systeem moest meer garanties bevatten om herhaling van eerdere democratische gebreken te voorkomen. Met constitutionele middelen versterkten de opstellers van de grondwet de parlementaire democratie: de beperking van de machtspositie van de bondspresident, het bestrijden van de versnippering van politieke partijen door de 5%-regeling en verder de invoering van de constructieve motie van wantrouwen, het federalisme, democratische grondrechten, het "Bundesverfassungsgericht" en het liberale asielrecht voor

2 Zie o.a. Frank Stern, *Im Anfang war Auschwitz. Antisemitismus und Philosemitismus im deutschen Nachkrieg* (Gerlingen 1991).

politiek vervolgden.

De Koude Oorlog speelde in de jaren vijftig een grote rol in de verwerking van het verleden. De daders van toen ontwikkelden zich tot bondgenoten van het Westen in de strijd tegen het communisme, met name na de blokkade van Berlijn en de luchtbrug van 1948/1949. De Amerikanen hadden immers in hun strijd tegen de Russen West-Duitsland als frontlinjstaat nodig. Zeker na het uitbreken van de Korea-oorlog in 1950 hadden de Verenigde Staten baat bij een sterke militaire verdediging en wilden zij de West-Duitsers niet van zich vervreemden.

De jaren vijftig worden gekenmerkt door het grote zwijgen. Dit betekende dat er vooral in de privé-wereld over het verleden gesproken werd, maar betrekkelijk weinig in het openbaar. De redevoeringen van Theodor Heus die de term 'Kollektivscham' introduceerde in een rede van 1949 vormden daarop een uitzondering.³ Nog in 1987 verdedigde Ralph Giordano in zijn boek *Die zweite Schuld oder von der Last Deutscher zu sein* (1987) de these dat door de manier waarop de Bondsrepubliek na de oorlog met dit nazi-verleden is omgegaan zij een tweede schuld op zich heeft geladen. Toch is dit beeld van de tweede schuld en de volledige verdringing te nuanceren. Natuurlijk ging het aanvankelijk om een kleine elite van filosofen, schrijvers, kerkelijke leiders en andere intellectuelen, die zich wel degelijk met de schuldvraag bezighielden. De rest van de bevolking was politiek apathisch en had het te druk met overleven en het opbouwen van het alledaagse bestaan. Van een algemene verdringing was, aldus ook de politicoloog Kurt Sontheimer, geen sprake.⁴ Volgen hem heeft een aantal factoren de verwerking juist begunstigd. Terwijl er enerzijds kritiek werd geuit op de slappe justitiële vervolging van de nazi-misdadigers, meelopers en 'Schreibtisch-Mörder', kan anderzijds gezegd worden dat de integratie van nazi's of nazi-sympathisanten in de samenleving juist ervoor gezorgd heeft dat Bondsrepubliek zich democratisch kon ontwikkelen, namelijk door op deze manier revanchisme en rechts-extremisme in de kiem te smoren.

De oprichting van het 'Institut für Zeitgeschichte' in München in 1950 en de 'Aktion Friede mit Israel' (september 1951) lieten zien dat het beladen onderwerp zowel wetenschappelijk als emotioneel-moreel wel degelijk aandacht kreeg. Bovendien werd er ook officieel aandacht besteed aan de

3 Friso Wielenga, *Schaduwen van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi-en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993) 31.

4 Kurt Sontheimer, *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik* (München 1999) 44-53.

jodenvervolgingen. Op 27 september 1951 hield Adenauer een rede, waarin hij zijn afschuw uitsprak van de ‘unsagbare Verbrechen’ en werd er een nieuwe regeling ten behoeve van de schadeloosstelling van de slachtoffers ontworpen. Er kan ook gewezen worden op de ‘Wiedergutmachung’ van Adenauer van 3,45 miljard D-Mark aan Israël (1952). Deze kan enerzijds gezien worden als een gebaar van goede wil naar de joden, maar ook als een koele berekening om de schuld letterlijk af te kopen.

Afgezien van het succes van Anne Franks *Achterhuis* en de ‘Aktion Sühnezeichen’, waren er nog meer tekenen dat West-Duitsland langzamerhand lessen uit de oorlog had getrokken. In het veranderde politieke klimaat aan het einde van de jaren vijftig werden de afkeer van militarisme en de bezorgheid over de atoombewapening onder brede lagen van de bevolking zichtbaar. Ook het aantal processen tegen nazi-misdadigers nam toe. Naar aanleiding van het zogenaamde Ulm-proces tegen een ‘Einsatzkommando’ dat in Litouwen 4.000 joden had omgebracht, werd in 1958 de zogenaamde ‘Zentrale Stelle’ in Ludwigsburg geopend die zich bezighield met het voorbereiden van processen in verband met nazi-misdaden die buiten het territorium van de Bondsrepubliek waren gepleegd. Het opzienbarende Eichmann-proces in Jeruzalem (1961-1962) was een belangrijke doorbraak in de bewustmaking van het verleden en de bekendmaking van feiten over de jodenvervolging. Bestond er in de jaren vijftig de neiging om alle slachtoffers over één kam te scheren (joden en ‘Heimatvertriebenen’), na het Eichmann-proces werd nog duidelijker dat er een scherp onderscheid tussen daders en (joodse) slachtoffers gemaakt moest worden, wat door de Auschwitz-processen (1963-1965) nog werd versterkt. Daarmee werd de basis gelegd voor de identiteit van de Bondsrepubliek die in toenemende mate door de herinnering aan de jodenvervolging werd gevormd.

De geschiedwetenschap en de ‘deutsche Katastrophe’

Een goede graadmeter om de verschillende fasen in de omgang met het nazi-verleden te analyseren is natuurlijk de historiografie. Van historici werd na 1945 immers bij uitstek verwacht dat ze hun positie ten opzichte van het Derde Rijk zouden bepalen. Aanvankelijk werd het nationaal-socialisme beschouwd als een bedrijfsongeval, een gruwelijk incident in de Duitse geschiedenis. In een poging het verleden te denationaliseren werden de oorzaken van het nazisme in een breder Europees perspectief geplaatst. Er was een grote behoefte om de continuïteit in de Duitse geschiedenis te herstellen, en de nazi-periode er als het

ware uit te snijden en deze als een 'discontinuïteit' voor te stellen. De Duitse historicus Friedrich Meinecke sprak van een 'deutsche Katastrophe', terwijl anderen een uitweg zochten in de demonisering van de persoon Hitler. Op deze manier kon men de schuldvraag en eigen verantwoordelijkheid uit de weg gaan. Nationaal-conservatieve historici als Meinecke en ook Gerhard Ritter beschouwden de nazi-periode als een wezensvreemd element in de Duitse geschiedenis. De oorsprong van het nazisme moest buiten Duitsland gezocht worden. De belangrijkste oorzaak van de catastrofe lag in de doorbraak van de technisch-industriële massamaatschappij. De wortels waren in de Franse Revolutie te vinden. Ook werd er houvast in de Duitse geschiedenis gezocht bij het conservatieve verzet tegen Hitler.

Er waren ook historici als Ludwig Dehio die wel degelijk het nazisme als een Duitse continuïteit zagen, namelijk van het autoritair-militaristische karakter van de "Obrigkeitsstaat" en van de zeer prominente positie van het leger daarin. De oorzaken van de 'Deutsche Sonderweg' moesten gezocht worden in het feit dat Duitsland een 'verspätete Nation' was en een kwetsbare positie midden in Europa, de 'Mittellage', innam. Het 'Primat der Aussenpolitik' werd hiermee bevestigd, zoals Leopold von Ranke dat eens had geformuleerd.

Ook waren er historici die onder invloed van de Koude Oorlog het nazisme en het communisme op één lijn stelden en het concept van het totalitarisme formuleerden: één allesoverheersende ideologie en een goed georganiseerd terreursysteem dat gericht was tegen een bepaalde klasse of ras, een economie die volledig was onderworpen aan de controle van de staat, een monolitisch gesloten éénpartijsysteem en een staat die het monopolie op het gebied van propaganda, geweldsuitoefening en wapens bezat.

De generatie '68

De jaren zestig brachten in die zin een doorbraak dat een jongere naoorlogse generatie het nazi-verleden, met name de rol van de ouders daarin, openlijk en op een vaak felle wijze aan de orde stelde. Hier werd de anti-antisemitische consensus die in de jaren vijftig was gegroeid, doorbroken en de schuldvraag naar de verantwoordelijkheid van de oudere oorlogsgeneratie gesteld. Ter compensatie van dat misdadige verleden vertoonden jongeren een hoog moreel besef dat een scherp onderscheid tussen goed en fout maakte en samenging met de wil tot maatschappelijke en politieke hervormingen die de kloof tussen politiek en samenleving zouden moeten overbruggen. De sociaal-liberale

hervormingen van de samenleving van de regering-Brandt (1969-1974) beloofden een beter Duitsland. Vanuit hun politieke engagement en sociale betrokkenheid leek voor veel jongeren de verwezenlijking van de linkse maakbaarheidsutopie binnen handbereik.

Deze naoorlogse generatie raakte echter in de problemen doordat een klein uiterst-links deel ervan om allerlei redenen voor geweld koos. Mede hierdoor werden de idealen van de jaren zestig in diskrediet gebracht. Bovendien waren de marxistische uitgangspunten van de fascisme-theorie ontoereikend voor een heldere analyse van zowel het Derde Rijk als de toestand van de Bondsrepubliek. Leden van de generatie '68 schiepen op hun beurt weer nieuwe mythen. Bij hen was er sprake van een verzetshouding achteraf. Het tragische misverstand van de radicale elementen van deze generatie was echter dat zij de machthebbers van toen verwarden met de politici van de jaren zestig die over het algemeen democratisch gezind waren. Hoe begrijpelijk het opruimen van het paternalisme van de jaren vijftig ook was, aan de opbouw van een democratische cultuur hebben de radicaal-linkse avonturiers en desperado's van de RAF bitter weinig bijgedragen, integendeel. Wel heeft de Bondsrepubliek bewezen zo'n zware interne crisis te kunnen overleven en is de parlementaire democratie daar ongetwijfeld sterker uitgekomen.

In de jaren zestig kreeg de discussie over het verleden een belangrijke impuls door de publicatie van Alexander en Margarete Mitscherlich, beide psychiaters en auteurs van het boek *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967).⁵ Hun hoofdthese, gebaseerd op psycho-analytische inzichten, luidde dat als de Duitsers zich werkelijk met het nazi-verleden 'auseinandergesetzt' hadden en als zij echt van de misdaden kennis hadden genomen, dan had dit bij hen tot een diepe psychische depressie moeten leiden. Deze depressie heeft men volgens Mitscherlich willen ontlopen, door zich van het Ik-ideaal, namelijk de vaderfiguur Hitler, te distantiëren. Op hem projecteerde men alle schuld, terwijl men zelf, in de rol van slachtoffer, de vraag naar eigen schuld en verantwoording kon vermijden. Men probeerde zich door middel van allerlei afweermechanismen van het Derde Rijk los te maken en de werkelijkheid te ontkennen. Uit psychische zelfbescherming was men tot immobilisme, politieke en sociale starheid, vervallen.⁶ Men was niet in staat om te treuren en te rouwen en daarmee heeft men zich de kans ontnomen het nazi-verleden te verwerken.

5 Alexander en Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens* (München 1967).

6 Vgl. Sontheimer, *So war Deutschland nie*, 46.

Des te intensiever heeft men zich met de materiële wederopbouw van de Bondsrepubliek bemoeid. Het geestelijk vacuüm werd gevuld met verschijnselen als materialisme, consumentisme, massacultuur en amerikanisme. Het logische gevolg hiervan was dat de jongeren zich tegen de oudere generatie gingen afzetten en aan de ouders kritische vragen begonnen te stellen over hun rol tijdens het Hitler-regime.

De vraag is of een psycho-analytische aanpak die voor een persoon misschien opgaat, ook voor een geheel volk geldt. Hoe kan een volk rouwen om misdaden die in zijn naam zijn begaan? Ten tweede geeft deze analyse geen enkele verklaring voor het feit dat West-Duitsland zich tot een stabiele democratie heeft ontwikkeld. Dat men zich in de jaren zestig en zeventig intensief heeft beziggehouden met het beladen verleden, lieten bijvoorbeeld de verjaringsdebatten zien die in 1961 begonnen en in 1965, 1969 en 1979 werden voortgezet. Van een slachtoffers-discours vond er een omslag plaats naar een daders-debat. Hoewel tamelijk laat heeft West-Duitsland wel degelijk zijn verantwoording voor de nazi-misdaden genomen. Dit geldt niet alleen voor de juridische vervolging van oorlogs- en nazi-misdaden, maar ook voor de politiek.

De 'neue Ostpolitik', waarvan Willy Brandt samen met Egon Bahr de architect was, was niet alleen bedoeld om de Duitse deling te verzachten, de detente tussen de supermachten te bevorderen en na de bouw van de Muur in humanitair opzicht iets voor de DDR-burgers te kunnen doen, maar was ook gericht op verzoening met de vroegere vijanden in Oost-Europa.⁷ De beroemde knieval van Brandt in Warschau voor het monument van de slachtoffers van het getto in Warschau in 1970 stond symbool voor het betere, democratische Duitsland. Dit werd niet alleen in Polen en de Sovjet-Unie zo gevoeld, maar ook in een land als Nederland. Enerzijds hield de 'Ostpolitik' een erkenning in van de situatie in Europa die door Hitler en de Koude Oorlog was gecreëerd, anderzijds betekende deze ook een bevrijding van de erfenis van Hitler en opende deze een perspectief op een meer op de Bondsrepubliek gerichte identiteit die later vooral 'Verfassungspatriotismus', oftewel constitutioneel patriotisme, is gaan heten.

De oppositiepartij CDU/CSU dacht daar geheel anders over. De afwijzing van het 'Grundlagenvertrag' van 1972 (dat een de facto-erkenning van

7 Edgar Wolfrum, "Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. Phasen und Kontroversen", in: Petra Bock en Edgar Wolfrum (Hrsg.), *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich* (Göttingen 1999) 55-81.

de DDR inhield) door deze partij verdedigd vanwege het niet willen prijsgeven van het Bismarck-rijk dat in 1871 was gesticht. De oppositie wenste zich om allerlei redenen niet neer te leggen bij een permanente deling van Duitsland. Bondskanselier Brandt, maar ook bondspresident Theodor Heuss zagen de ondergang van het Bismarck-rijk juist als voorwaarde om met het verleden te breken. De deling werd, zo werd ter linkerzijde steeds meer *bon ton*, als een terechte straf voor de gruwelen van het Derde Rijk beschouwd en als de enige mogelijkheid om een democratischer Bondsrepubliek op te bouwen. In links-liberale en sociaal-democratische kring was men gericht op meer emancipatie en vrijheid ('Mehr Demokratie wagen'), op maatschappelijke veranderingen en op de tradities van liberalisme en socialisme, ten einde niet in oude fouten te vervallen.

Pas in 1979 kwam in de Bondsrepubliek, emotioneel gesproken, de grote doorbraak. Met de vertoning van de tv-serie 'Holocaust', meer een Hollywood-productie dan een serieuze documentaire, werd een gevoelige snaar geraakt en werd bij menigeen het gevoel van schaamte om Duitser te zijn aangewakkerd. De serie werd door ongeveer 20 miljoen mensen bekeken, dat wil zeggen ongeveer de helft van de volwassen bevolking van West-Duitsland. Behalve de emotionele schok, gebaseerd op de identificatiemogelijkheden met de hoofdpersonen in de film, bracht de serie ook weer het probleem van de verklaring van het nazisme naar boven.⁸ Een van de positieve gevolgen van de tv-serie was dat de verjaring van misdrijven tegen de menselijkheid werd opgeheven. Het was ook de tijd van de grote Madjanek-processen (1975-1981).

De 'Sonderweg'-these

Ook in de geschiedwetenschap betekenden de jaren zestig een grote ommekeer. In de wetenschappelijke wereld kwam door Fritz Fischer met zijn boek *Griff nach der Weltmacht* (1961) een andere benadering van het nazisme en de oorzaken van het Derde Rijk naar voren; vooral in zijn latere publicaties werd door Fischer voor het eerst de schuldvraag van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog aan elkaar gekoppeld. Volgens hem was al vanaf 1911 de militaire en politieke top van het keizerrijk bezig met een doelbewuste

8 Ian Buruma, *Het loon van de schuld: herinneringen aan de oorlog in Duitsland en Japan* (Amsterdam 1994) 97. Vertaald uit het Engels, *The wages of guilt* (Londen 1994).

voorbereiding van een grote expansieve oorlog, dat Fischer bevestigd zag in het 'September-memorandum' van rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg (september 1914). Er was een duidelijke lijn te trekken van het autoritaire keizerrijk van Wilhelm II naar Hitler.

De 'Sonderweg'-these werd onder meer naar aanleiding van Fischers werk verder uitgewerkt, dat wil zeggen er werd meer nadruk gelegd op de binnenlandse politiek en de asynchronisatie tussen de economische modernisering en de ontwikkeling van een democratische politieke cultuur in de Duitse geschiedenis. De sociaal-historische aanpak kwam met nieuwe onderzoeksmethodes, die meer uitgingen van structuren en theorieën die deels aan de sociologie (Max Weber) ontleend waren. De 'sozial-kritische Geschichtswissenschaft' had duidelijk politiek-ideologische implicaties en stelde zich ten doel de democratie te versterken en de geschiedschrijving een maatschappijkritische functie te verlenen. Historici uit Bielefeld, met name Hans-Ulrich Wehler en Jürgen Kocka, predikten het 'Primat der Innenpolitik', redeneerden vanuit het heden en verzetten zich tegen het tot dan toe dominerende paradigma van het historisme en de hermeneutiek. Duitsland had geen succesvolle burgerlijke revolutie gekend, eerder was er sprake van een burgerlijk-liberaal deficit en van een te dominerende positie van de 'Obrigkeitsstaat'. De overheersende politieke cultuur van het keizerrijk was anti-liberaal en anti-pluralistisch, en was gevormd door preindustriële ondemocratische tradities.

De publicatie van Wehlers kleine studie *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918* (1973) deed veel stof opwaaien. Hierin legde hij veel nadruk op continuïteit in de Duitse geschiedenis en op langdurige sociaal-politieke patronen en structuren, die teruggingen tot het tijdperk van Bismarck en Wilhelm II. Zijn opvattingen werden niet door iedereen gedeeld. Er kwam veel kritiek op Wehlers boek, onder anderen van Thomas Nipperdey die zich verzette tegen diens historische pedagogiek, tegen de onpersoonlijke structurele aanpak en tegen het finalisme. Volgens hem was de toekomst open, een zee van mogelijkheden waarvan er maar één gerealiseerd werd. De geschiedenis lag niet vast en ontwikkelde zich niet in één bepaalde richting. Er was volgens Nipperdey meer dan alleen voor- en nageschiedenis van het Derde Rijk.⁹

9 Zie Chris Lorenz, '“Tegen democraten helpen alleen soldaten”', in: F. Wielenga en J.C. Hess (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam 1992) 39-99.

De jaren tachtig

In de jaren tachtig werden, mede onder invloed van de gewijzigde internationale en binnenlandse verhoudingen (verscherping van het Oost-West-conflict, verzet tegen de plaatsing van kruisraketten, aantreden van Helmut Kohl in 1982) door conservatieve historici pogingen gedaan om de identiteit van de Bondsrepubliek meer nationaal te legitimeren. Volgens hen moest niet langer het 'criminaliseren' van het Duitse verleden bovenaan het programma staan, maar er moest meer aandacht komen voor de positieve tradities uit de Duitse geschiedenis. De oprichting van een aantal historische musea moest daaraan een bijdrage leveren. In de tweede helft van de jaren tachtig volgde een scherpe polarisatie tussen voorstanders van een 'normale' nationale identiteit en hen die sterk aan de pedagogische holocaust-identiteit van de Bondsrepubliek wilden vasthouden, met alle morele en politieke lessen vandien. Dat daarbij ook door politici niet altijd even handig werd gemanoeuvreerd, waarbij zij aarzelden tussen een mea-culpa-houding en het bevorderen van een eigen nationale identiteit van de Bondsrepubliek, bleek uit het omstreden bezoek van Kohl en Reagan aan de militaire begraafplaats in Bitburg in 1985. Op 8 mei van datzelfde jaar hield bondspresident Richard von Weizsäcker een rede ter herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog, waarin hij een subtiel balans wist te bereiken tussen herdenken van de misdaden en de herinnering aan de 'Stunde Null', tussen capitulatie en nederlaag enerzijds en de bevrijding van de nazi-terreur anderzijds.¹⁰

Hoe moeilijk de omgang met het nazi-verleden in de jaren tachtig (nog) was en hoe groot het verschil tussen wetenschappelijke geschiedschrijving en het officiële herdenken van bepaalde gebeurtenissen, bleek eveneens uit de rel die uitbrak naar aanleiding van de rede die de CDU-politicus Philipp Jenninger in 1988 in de Bondsdag hield naar aanleiding van de 'Reichskristallnacht', de pogrom tegen de joden in november 1938. De felle kritiek op zijn redevoering leidde zelfs tot zijn ontslag als voorzitter van de Bondsdag. Jenninger gaf in feite een historisch verslag van de gebeurtenissen in het Derde Rijk, maar hem werd kwalijk genomen dat hij het verkeerde moment had gekozen om zijn verhaal te houden, namelijk ter gelegenheid van een herdenking van de joodse slachtoffers. Hij had te weinig schuldbesef en te weinig 'Betroffenheit' laten blijken en had te

10 Richard von Weizsäcker, *8 mei 1945. 40 jaar na de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1985).

veel een geschiedenisles gegeven waarin te weinig plaats was ingeruimd voor emotie. Jenninger probeerde te verklaren, in plaats van om vergeving te vragen. Men kan ook zeggen dat Duitsland op dat moment nog niet 'normaal' genoeg was om zijn boodschap te verstaan.¹¹

De 'Historikerstreit' (1986/87)

De 'Historikerstreit'¹², de belangrijkste discussie in de jaren tachtig over de plaats van het nationaal-socialisme in de Duitse geschiedenis, kan gezien worden als een poging van conservatieve historici om de anti-antisemitische consensus, de 'Betroffenheitskultur', en de moreel-pedagogische boodschap van links, van een andere kant te attaqueren. Jürgen Habermas begon in *Die Zeit* van 11 juli 1986 met een aanval op wat hij noemde apologetische tendensen van conservatieve historici. Ernst Nolte, Andreas Hillgruber en anderen probeerden de jodenvervolgung te verklaren door het in het kader van een Europese burgeroorlog tussen het Westen en het communisme te plaatsen. Bovendien wilde Nolte de holocaust in een mondiaal verband behandelen. Hij kwam met de stelling van de 'causale nexus', de oorzakelijke relatie tussen de Goelag Archipel en Auschwitz. De jodenvernietiging was een copie van het communistische schrikbewind. Linkse intellectuelen als de socioloog-filosoof Jürgen Habermas en ook zijn geestverwanten, de vertegenwoordigers van de 'Sonderweg'-these, verzetten zich sterk tegen deze vorm van relativering van het nazi-verleden. Vergelijken, zoals Nolte dat voorstelde - Auschwitz was volgens hem slechts één van de voorbeelden van genocide van de twintigste eeuw - stond voor de linkse critici gelijk aan vergeten, namelijk het veronachtzamen van de slachtoffers van de nazi-terreur. Hun rol werd inderdaad door Nolte geminimaliseerd en zelfs, nota bene, voor een deel verantwoordelijk gehouden voor Hitlers agressie, terwijl acties van de daders werden gebagatelliseerd en deels geëxcuseerd. Zij streden immers voor de goede zaak, namelijk tegen de communistische aartsvijand.

11 Buruma, *Het loon van de schuld*, 268.

12 Zie onder meer Geoff Eley, "Viewpoint: nazism, politics and public memory: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987", in: *Past and Present*, nr. 121 (1988) 171-206, Jürgen Elvert, "Nationalsozialismus, Nationalbewusstsein und deutsche Identität. Eine Erinnerung an den Historikerstreit von 1986", in: *Zeitschrift für Geschichte*, nr. 1 (1997) 47-62 en "Historikerstreit". *Die Dokumentation der Kontroversen um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München 1987).

De 'Historikerstreit' moet gezien worden in het kader van het identiteitsdebat van Bondsrepubliek in de jaren tachtig. Enerzijds was er behoefte om eindelijk een 'Schlussstrich' te zetten, de Duitse geschiedenis te normaliseren en historiseren en de Duitse 'Alleinschuld' te relativeren, anderzijds was het een poging om weer trots te kunnen zijn op de Duitse nationale geschiedenis. De conservatieve historici wilden niet langer het Derde Rijk als een aparte inktzwarte periode behandelen, maar het ging erom nieuwe mogelijkheden te bieden om zich te kunnen identificeren, bijvoorbeeld met de Oostfrontsoldaten die tegen het communisme streden, zoals Andreas Hillgruber voorstelt in zijn boekje *Zweierlei Untergang*.¹³ De tegenstanders van deze conservatieve benaderingswijze wilden juist de these van de uniciteit van de jodenvervolgving en de barbaarsheid van het nazi-regime blijven benadrukken. Zij wilden de herinnering aan de slachtoffers centraal blijven stellen en de wandaden van de daders niet relativeren of goedpraten. Habermas c.s. wilden het succes van de Bondsrepubliek, die zich open opstelde voor allerlei aspecten van de westerse politieke cultuur, verdedigen.

Eén van de vertegenwoordigers van de 'Sonderweg'-these, de historicus Heinrich August Winkler, formuleerde het zo: 'Aber wer den historischen deutschen Sonderweg nicht wahrhaben will, wird erneut in die Irre gehen'. Sontheimer formuleerde het nog scherper: 'Das ist meine Hauptthese: Man bricht dem deutschen politischen Bewusstsein nach 1945 das Rückgrat, wenn man die Sonderwegthese eliminiert', met andere woorden de politieke cultuur van de Bondsrepubliek komt voort uit en was gebaseerd op de these, of beter de les van de negatieve Duitse 'Sonderweg'. Deze had dus een politiek-pedagogische waarde en was van belang voor de ontwikkeling van een democratischer Duitsland. Gemeten aan de West-Europese en Amerikaanse ontwikkelingen was Duitsland te laat een modern-kapitalistische maatschappij geworden, te laat een natie in Europa, en te laat een parlemenataire democratie. Een succesvolle burgerlijke revolutie was uitgebleven en de democratisering was geblokkeerd. Ondanks de snelle modernisering bleef het keizerrijk gedomineerd door preïndustriële elites, waaraan de burgerij zich onderwierp.¹⁴

Opvallend was dat zowel de voor- als bij de tegenstanders van de 'Sonderweg' de erkenning van de eigen ontwikkeling van de Bondsrepubliek,

13 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlijn 1986).

14 Zie o.a. Helga Grebing, *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806-1945* (Stuttgart 1986) 20.

hetzij als natie, hetzij als republikeins-constitutionele constructie, bevestigden. Vooral in dit laatste ligt een van de oorzaken dat velen, met name ter linkerzijde, in 1989 de draagwijdte van de revolutionaire gebeurtenissen in de DDR niet op tijd (h)erkenden.

Na de Duitse vereniging

Na de val van de Berlijnse Muur en de Duitse vereniging is het debat over het nazi-verleden nog gecompliceerder geworden. Niet alleen is de discussie over de tweede dictatuur, namelijk die van de DDR, er nog bijgekomen, maar er is ook door de vereniging een andere visie op de Duitse geschiedenis mogelijk geworden. De deling was opgeheven en Duitsland is in 1990 een volledig soevereine natiestaat geworden. De Koude Oorlog behoort tot het verleden. Er heeft een 'renationalisering' van het debat plaatsgevonden, dat wil zeggen dat de kaders van de nationale staat weer van stal werden gehaald, waarbij meer aandacht is ontstaan voor de positieve nationale tradities in de Duitse geschiedenis (Bismarck). De 'Sonderweg'-these, de abnormale weg die Duitsland heeft afgelegd, wordt gerelativeerd; elk land heeft immers zijn eigen weg door de Europese geschiedenis gevolgd. Er is op zijn hoogst sprake van een Duits 'Sonderbewusstsein', en zeker niet van een éénbaansweg die per se naar Hitler had moeten leiden.

Linkse intellectuelen zijn door de vereniging, die de nationale zaak weer actualiseerde en reactiveerde, in verwarring geraakt. In progressieve kringen was de Duitse deling door velen geaccepteerd en de vereniging was grotendeels in de vergetelheid geraakt. Het nationalisme werd zo getaboeïseerd dat men niet in de gaten had dat het in hun ogen verwerpelijke 'Wiedervereinigungs-Nationalismus' door de DDR-burgers massaal werd omarmd. De angst voor een oplevend nationalisme werd tijdens de revolutie van 1989/1990 in geen enkel opzicht bewaarheid. Wel worden door conservatieve historici de nationale belangen meer benadrukt, nu Duitsland zijn middenpositie in Europa weer heeft ingenomen en meer internationale verantwoordelijkheid draagt.

De vrees van links dat de aandacht voor het DDR-verleden het nazi-verleden zou verdringen is ook niet uitgekomen. Er is opnieuw aandacht ontstaan voor het totalitarisme-concept, dat gebruikt zou kunnen worden voor een vergelijking tussen de DDR en het Derde Rijk. Het 'vergelijkingsverbod' - de holocaust was immers uniek - is langzamerhand vervangen door een

'vergelijkingsgebod'. Vergelijken is niet het gelijkstellen van beide dictaturen, maar het vaststellen van overeenkomsten en verschillen.

Het Goldhagen-debat dat naar aanleiding van diens *Hitlers willing executioners* (1996) oplaaide, is de omgekeerde versie van de 'Historikerstreit'.¹⁵ In tegenstelling tot de conservatieve deelnemers aan de 'Historikerstreit' stelt Goldhagen de motieven van de daders en de misdaden centraal, en herhaalt hij bijna de collectieve schuldthese van vlak na de oorlog. De motieven van de daders worden door hem uitgezet aan de hand van drie case-studies. De holocaust was, zo luidt zijn hoofdthese, een exclusief Duits project, een misdaad van gewone Duitsers. Het boek beweegt zich tussen emotie en analyse en de wetenschappelijke wereld reageerde dan ook verontwaardigd op Goldhagens opvattingen, terwijl ondertussen de zalen volstroonden (vooral met jongeren) wanneer hij in Duitsland lezingen hield. Zijn boek was bedoeld als een monument tegen het vergeten en als een waarschuwing tegen de misdadigheid van het Duitse volk, dat volgens hem behept was met een eeuwenoud 'eliminatie-antisemitisme'. Goldhagens studie was bovendien gericht tegen een al te klinische aanpak van de nazi-tijd door de geschiedwetenschap en verzette zich tegen de relativeringstendens van de 'Historikerstreit'. Het succes was vooral te danken aan de genadeloze zwart-wit-tekening die Goldhagen in zijn boek gaf. De gruwelijke alledaagse werkelijkheid van de kampen, de executies en de hongermarsen werd door hem op een zeer directe manier beschreven die geen enkele ruimte liet voor relativering.

Anderen gaan de directe confrontatie met het verleden steeds meer uit de weg. De waarschuwing van de schrijver Martin Walser in zijn 'Friedenspreisrede' (1998) tegen de 'instrumentalisering' van Auschwitz is een voorbeeld van geluiden die gericht zijn tegen de cultuur van schuldgevoelens van de generatie '68 en die opkomen voor de persoonlijke herinneringen aan de nazi-tijd en de autonomie van de literaire taal, zoals blijkt uit zijn meest recente roman *Ein springender Brunne*. Het is typerend voor de jaren negentig dat niet langer het onderzoek naar de historische feiten, de morele verontwaardiging en de politieke pedagogiek van het herinneren en gedenken ('Nie wieder Krieg', 'Nie wieder Auschwitz') de boventoon voeren, maar dat zowel de universele

15 Daniel J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996). Vgl. Frits Boterman, "Het Goldhagen-debat: geen Duitsers, geen holocaust?", in: *Theoretische Geschiedenis* 23, nr. 3 (1996) 269-278.

dimensie van vervolgingen en terreur als de privatisering van het herinneren en de esthetisering van het verleden meer op de voorgrond treden.

Ook het zich voortslepende debat over het Holocaust-monument in Berlijn - uiteindelijk stemde de Bondsdag in met het ontwerp van de Amerikaanse architect Peter Eisenman - liet zien hoe moeilijk de omgang met het verleden in de 'Berliner Republik' nog steeds is.¹⁶ Het gaat niet zozeer om de vraag wat men moet herdenken, maar wie en hoe men moet herdenken. Dient men alle slachtoffers (Duitse slachtoffers en vervolgd, Duitsers en niet-Duitsers) te herdenken of alleen bepaalde groepen vervolgd en met name de joden? De kernvraag blijft hoe een land van ex-daders zijn zelf gemaakte slachtoffers kan her- en gedenken, zonder zelf in een identiteitscrisis terecht te komen. Aan de oorspronkelijke grondslag van de Bondsrepubliek, die ontstaan is als tegenbeeld van het nazisme, valt immers niet te tornen. Misschien zal een nieuwe generatie die in het postmurale tijdperk geboren is het onverenigbare ooit weten te verenigen, of is juist het eindeloze debat zelf de beste manier om zich met het onzegbare leed van het verleden bezig te houden?

Literatuur

Bock, Petra en Edgar Wolfrum (Hrsg.), *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich* (Göttingen 1999).

Buruma, Ian, *Het loon van de schuld: herinneringen aan de oorlog in Duitsland en Japan* (Amsterdam 1994). Uit het Engels: *The wages of guilt* (Londen 1994).

Cullen, Michael S. (Hrsg.), *Das Holocaust-Mahnmal. Dokumentation einer Debatte* (Zürich 1999).

Danyel, Jürgen (Hrsg.), *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten* (Berlijn 1995).

Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996).

Görtemaker, Manfred, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München 1999).

Grebing, Helga, *Der "deutsche Sonderweg" in Europa 1806-1945* (Stuttgart 1986).

16 Zie o.a. Michael S. Cullen (Hrsg.), *Das Holocaust-Mahnmal. Dokumentation einer Debatte* (Zürich 1999).

Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997) 190-200.

Herf, Jeffrey, *Divided memory. The nazipast in the two Germanies* (Cambridge 1997).

Kittel, Manfred, *Die Legende von der "Zweiten Schuld". Vergangenheitsbewältigung in der Ära Adenauer* (Berlijn en Frankfurt am Main 1993).

Lorenz, Chris, '“Tegen democraten helpen alleen soldaten”', in: F. Wielenga en J.C. Hess (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Amsterdam 1992) 39-99.

Rowaan, Ries, *Herdenken in Duitsland. De centrale monumenten van de Bondsrepubliek 1949-1993*, dissertatie (Amsterdam 1999).

Schulze, Winfried, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (München 1993).

Sontheimer, Kurt, *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik* (München 1999).

Stern, Frank, *Im Anfang war Auschwitz. Antisemitismus und Philosemitismus im deutschen Nachkrieg* (Gerlingen 1991).

Wielenga, Friso, *Schaduwen van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993).